

LUPFER-JUHÁSZ ESZTER

„Hát az volt a divat”¹ – A magyar vidék alulértékelt építészeti öröksége: a kockaház

“Well, that was the trend.” – The undervalued architectural heritage of rural Hungary: the Hungarian cube

Tamáska Máté – Szolnoki József (2021): *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 286 oldal.

A magyar vidék egyik elfeledett vagy elfeledni kívánt épülete a kockaház.² A Kádár-rendszer korszakában nagyszámban épülő háztípus „a magyar parasztság megkésett polgárosodásának és urbanizációjának velejárója”³ volt. Meglehetősen mostoha megítélésében értéktelen, a modern élet igényeihez alkalmatlan építményként tekintettek/tekintenek rá.⁴ Ezt a köztudatban is elterjedt nézőpontot kívánják árnyalni, megváltoztatni a most bemutatott tanulmánykötet szerkesztői, szerzői. A téma meglehetősen aktuális, mivel a kockaház a mai napig szerves részét képezi a magyar faluképnek, ezáltal a jelenség értelmezése, megértése kulcsfontosságú.

A kérdéskörrel foglalkozó tanulmánykötet témáját tekintve hiánypótló és interdiszciplináris jellegéből adódóan több tudományterület diskurzusába is beilleszkedő. A kötet a TÉRformák–TÁRsadalomformák sorozat 8. kiadványaként jelent meg *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa* címmel 2021-ben, Tamáska Máté, illetve Szolnoki József társszerkesztésében. A kötet tematikáját látva nem meglepő a két szakember együttműködése.

1 Kovács 2021, 174. Idézetből kiemelve.

2 A recenzió az ELKH-DE Néprajzi Kutatócsoport programjában készült. A kutatást támogatta az NKFI K 143711 számú pályázata.

3 Tamáska 2008, 100.

4 Winkler 2021.

Tamáska Máté szociológus az építészet-szociológia iránt érdeklődő kutató, aki többek között jelentős vizsgálatokat végzett a kockaházjelenséggel kapcsolatosan. Szolnoki József rendező, médiaművész, aki a vizuális antropológia területeiben alkot, ugyanakkor meghatározó a neve a kockaházak vizsgálatának szakirodalmában is. Habár a két kutató más-más perspektívából közelíti a sátoztetős kockaházjelenséget, mégis egy a cél, újabb diskurzus elindítása, és ezáltal a vidék egyik épülettípusának alaposabb elemzése és bemutatása. A két szerkesztő által összegyűjtött és rendezett tanulmánykötet a négy tematikus fejezetével hűen tükrözi ezt a változatos megközelítést.

A tematikus munkákat két írás előzi meg. Az első, Germuska Pál és Ö. Kovács József előszóként funkcionáló *„Ezt a háztípust sokan otthonként ismerik”* című szövege, melyben a kérdéskör többirányú boncolgatásának szükségességét hangsúlyozzák. A kockaházjelenség interdiszciplináris vizsgálata égető feladat, mivel oly mostoha és sok esetben lesajnált építészeti jelenséggént élt/él a köztudatban. Germuska és Ö. Kovács is csak megerősítik a kiadvány figyelemre méltó tartalmát, mely megannyi kérdéskör tekintetében számtalan érdekességet és információt rejt magában: „...kockaház az összes következményével együtt, nem valami lesajnálható kisiklás a magyar építészettörténetben, hanem egy kor, egy társadalmi rendszer, egy szokásvilág, egy ízlés sokszínű és izgalmas történeti lenyomata.”⁵ Kiemelendő a szerzők meglátása, ösztönzése a kiadványról miszerint: „...jelen kötet inkább kezdet, illetve helyzetjelentés mai tudásunkról, semmint a kockaház kutatások lezáró szintézise.”⁶

A második, Tamáska Máté által írt *A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák* című bevezető tanulmány, mely átfogó, ugyanakkor szükségyszerű pontosításokat, lényeges összegző szempontokat tartalmazó szöveg, számos fényképes illusztrációval a Magyar Nemzeti Levéltár gyűjteményéből. Kiemeli a kockaházjelenség további lényeges nézőpontjainak és kutatási irányvonalainak vizsgálatát. Így olyan jeles kutatók kockaház témájához kötődő meghatározásait fűzi egységes és követhető sorba, mint Bakó Ferenc, Paládi Kovács Attila, Balassa M. Iván, Tóth Zoltán, Tamáska Máté, Sári Zsolt, Szolnoki József, Juhász Katalin stb. Felvázolja azokat a kutatási területeket, amelyek mentén már eddig is kiemelkedő ku-

⁵ Germuska–Ö. Kovács 2021, 8.

⁶ Tamáska 2021, 38.

tatási eredmények születtek a kérdéskörben. A kockaház esztétikájának megváltozásáról, nézőpontjának frissüléséről, illetve a házakról készült fényképek, albumok horderejéről és sikerességéről egyaránt beszámol. A kockaház fogamának körülírását, elhelyezését és átmeneti zónákkal teli határainak érzékeltetését hét szemponton (például külső, formai megközelítés, anyagfelhasználás, társadalomtörténeti szempont stb.) keresztül járja körbe. A téma még alaposabb megismeréséhez a levéltári forrásokat emeli ki, például a Magyar Nemzeti Levéltárban található 60–70 ezer darabos fényképgyűjteményt, melynek nagyközönség előtti bemutatására már sor került.⁷ Tamáska Máté szerkesztői munkájának hozadéaként a kötet struktúráját, illetve a tanulmánykötetben található munkák rövid ismertetését szintén összefoglalta. Összegezve, a Tamáska Máté által írt bevezető tanulmány a kockaház kutatások összetettségének, sokszínűségének megértéséhez járul hozzá. A témakör értelmezéséhez szükséges kutatási előzmények mellett, a korszakot követő időszak megismerésére egyaránt felhívja a figyelmet. A tanulmány a múltbeli és a jelenlegi kutatási irányokról, célokról is beszámol.

Tamáska Máté által előzetesen felvonultatott gondolatokhoz kapcsolódik a tanulmánykötet négy nagyobb tematikai egysége. A *Kockaház fogalmáról* című első fejezetben építészettörténeti és művészettörténeti kérdéseket boncolgatnak a szerzők. A kötet alapvető egysége, melyben a kockaház fogalmának tisztázására irányuló megközelítéseket, valamint a művészettel való kapcsolódási pontok megismertetéseit tartalmazza. A blokkhoz tartozó tanulmányoknak összességében egy célja van, a diskurzus ösztönzése a témában, valamint a kockaház fogalomtisztázása és értelmezési sokszínűségének bemutatása.

Az egységbe tartozó első tanulmány építészettörténeti és művészettörténeti kérdéseket vet fel. Katharina Roters és Szolnoki József *A magyar kocka* című munkájukban a háztípus díszítettségét, pontosabban a kapart kőporos díszítést a gulyáskommunizmus, az épülettípus és az igény halmazában értelmezik. Kitérnek többek között a kőporos vakolatarchitektúra és a Vasarely képviselte geometrikus művészet rokonságára, a díszítőtechnika szociokulturális gyökereire, illetve a floating gap dinamikus modell értelmezésre.

7 Kockaházak – A vidék 20. századi háztípusa kiállítás, 2021. december 10. – 2022. január 05.

Zuh Deodáth és Hausmann Cecília építészettörténeti irányelveket követnek *Kocka vagy modern? Történeti-módszertani megjegyzések a „kockaház”-jelenség kutatásához* című tanulmányukban. A kockaházfogalom tipizálásainak példái mellett a meghatározás gyűjtőfogalom mivoltát hangsúlyozzák. A kockaház alakjával összefüggő tartalmi és terminológiai kérdésekben az alaprajzi és tetőformai sokszínűséget emelik ki (példaként a Hungarian Cubes⁸ kötetben található fényképeket is használják). A népi és modern építészet rokonságát, bottom-up rendszert, az ornamentika témakörét, valamint a kiterjesztett szociális régészet használhatóságát egyaránt kifejtik. Zuh és Hausmann munkájukban az alaprajz kardinális szerepének további vizsgálatára hívja fel a figyelmet.

A blokk harmadik tanulmánya Jász Borbála: *A rurális típusterv – elméletek esete a Kádár-kockával. Ligeti Pál építésze*. Az építészettörténet/elmélet témakörhöz tartozó tanulmányban az ún. Ligeti-modell és annak értelmezési körülménye kerül kifejtésre. Ligeti Pál falusi házmodellterve fontos eleme a kockaházakkal kapcsolatos diskurzusoknak, mivel a Kádár-kocka kidolgozásában a Ligeti-féle nyeregretetős parasztház-konceptió szignifikáns kiindulópont volt. Továbbá munkájában a modernista építészeti típustervet, Le Corbusiert, Dom-Ino szerkezeti elvet is részletezi.

A *kockaházjelenség* című második tematikai egységben a háztípus különféle értelmezéseiről, megközelítési módjairól olvashatunk. Többek között szó esik a mintatervekről, a kockaházak presztízsjelenségeiről, illetve két konkrét terület épületállományának vizsgálatáról. A második fejezethez tartozik Perényi Tamás *Mintatervek és kockaházak* című munkája. A politikai berendezkedések által generált vidéki, családi házak építésének támogatása, újabb és újabb típusterveket eredményezett. Ehhez kapcsolódva az évek során létrehozott típusterv-gyűjteményeket vette sorba, kiemelve a kockaház tervezeteket megjelenésüktől napjainkig. A tanulmány szövegét a típusterv-katalógusok egy-egy illusztrációjával egészítette ki.

A második munka Juhász Katalin nevéhez köthető, aki a *Kockaházak(?) az angyalföldi OTI-telepen. Néhány adalék a kockaháztípus kialakulásához* című tanulmányában egy budapesti lakóház telep (OTI – Országos Társadalombiztosítási Intézet) és az 1960-as évektől elterjedt kockaházak építészeti hasonlóságát elemzi. A kockaház kertvárosi jellegét sokoldalúan

⁸ Roters 2014, 176.

és részletesen ismerteti, külön kitérve az OTI-telep létrehozásának körülményeire, jellemzőire, valamint a lakások építészeti karakterére. Munkájában kidomborodik az angyalföldi telepen található néhány konkrét háztípus kockaházjellegének vizsgálata, fényképes és alaprajzi tervekkel illusztrálva. „Juhász Katalin írása nemcsak azért érdekes, mert igazolja a kockaház kertvárosi előképeinek tézisé, de azért is, mert rámutat a típus-terv variációs lehetőségeire (...)”⁹

Sári Zsolt *Kádár-kocka: Presztízs és szimbólum* című tanulmánya tartozik még a témakörhöz. Az írásában a kockaház presztízsjelenségét, annak szimbolikus jellegzetességeit mutatja be. Megállapítja, hogy az 1960-as évektől megváltozó falusi utcakép a második gazdaság, a lakásépítési program, a természeti katasztrófák utáni helyreállítási igény eredményének számít. A városi mintát követő kockaházak változatossága (manzárdtetős, kapart kőporos) igazolja a központi típus-tervek hiányát, ugyanakkor megerősíti státuszszimbólum állapotát az épített szociális környezetében. A kockaház kérdéskörét napjaink aktuális modernizációs törekvéseinek felvillantásával zárja.

A blokk utolsó tanulmánya Ispán Ágota Lídia által írt *Modern házak népi építészeti környezetben*. Az Őrség és Vendvidék épületállományának átalakulását, pontosabban a kockaházak megjelenésének és elszaporodásának előzményeit és következményét ismerhetjük meg. A modernista felfogás és mintakövetés szervezett irányítását várták a tájba illő típus-tervektől és a falvak rendezési terveitől. Ispán Ágota Lídia viszont rávilágít, hogy ezek a kezdeményezések és intézkedések a vizsgált területen mi-
ben nyilvánultak meg, és a későbbi időben milyen keretek között történt a műemléképületek hasznosítása.

A harmadik tematikai egység a *Közelképek* elnevezést kapta, melyhez az egyes régiók mikrotörténeteit feldolgozó tanulmányok tartoznak. Az első, Kovács Zsuzsa *Kockaházak Zala megyében* című munkája, melyben hat zalai falu példáján keresztül érthetjük meg a térség kockaház építésének körülményeit és az építetők életmódját. Az interjúrészletekben bővelkedő tanulmány felidézi a kockaház építéssel összefüggő típus-tervek meglétét és annak alig ismeretét, az építési kölcsönök és a kaláka szerepét, valamint a közművesítést, melynek fokozatos bevezetése, majd „hatékony” használata a 2010-es években is meglévő jelenség.

9 Tamáska 2021, 44.

Nagyné Batári Zsuzsanna a nyári konyha és a kockaházak együttélésével foglalkozik *Kockaházak és a nyári konyha* című tanulmányában. Az interjúk, kérdőívek és a forrásokként használt típustervek igazolják, hogy a kockaházak esetében is nélkülözhetetlen az építészek által jelentéktelennek titulált épületrész. A típustervek ellenére épített és használt nyári konyha definíciója mellett a szükségességét, a lakosság életmódját meghatározó szerepét és a térhasználatát ismerteti a szerző.

Ament-Kovács Bence *Házvásárlás: Munka és kiadás. Egy kockaház felújítása 1986.01.30–1986.10.11.* című tanulmányában egy történeti vizsgálatot ismertet. A Tolna megyei Hőgyészen található kockaház felújítását az adatközlők által vezetett részletes dokumentáció (kockás füzet) segítségével fejt ki. Ament-Kovács Bence által használt forrás a kalácsa működését, az építkezéssel és a földműveléssel kapcsolatos munkák fontossági sorrendjét, a lakhatási igényeket és a vidéki életmódot is bemutatja. Ugyanakkor rávilágít arra, hogy a paraszti életforma örökségének hozadéaként a kockaház felújítása mellett a részleges önellátásra alkalmas kertre, vagyis a háztáji gazdaság kialakítására is figyeltek.

Kitekintés a Kárpát-medencébe című utolsó tematikai egység három esettanulmányt tartalmaz. Közös jellemzőjük a határon túli területek építészetében egyaránt felvillanó kockaház. Az ide tartozó első tanulmány Vajda Barnabás: *Családi ház vagy panel? Magánház- és lakásépítés a csehszlovákiai Dunaszerdahelyen.* Csehszlovákia állami lakóhely építési törekvésehez tartozik a Dunaszerdahelyen elinduló kockaház építési hullám, mely a település új részén, új parcellázásokon belül valósult meg. A tanulmány napjaink helyzetképre is rávilágít, bemutatva, hogy a vizsgált településen mai napig keresett ingatlannak számítanak a kockaházak. A tanulmány illusztrációi között kockaház alaprajzokat és a szerző által készített fényképeket találjuk.

A következő, Gagyai József *Kockaház a Postaréten és társai* című tanulmánya. Munkájában központi szerepben a Marosvásárhely déli részén létrehozott Postarét elnevezésű negyedben álló és a szerző egykori lakóhelyét jelentő épület bemutatása áll. A leírásából, visszaemlékezéséből, illetve a kutatásából kiderül milyen lehetőségek voltak Romániában az 1950-60-as években. Habár hangsúlyos a személyes példa, a tanulmányából az általános romániai helyzetképet ismerhetjük meg.

Szilágyi Mária: *Kockaházak a Vajdaságban* című tanulmányával zárul a kiadvány. A közép-európai sajátosságként számontartott háztípust az

egykori Jugoszláviában tapasztalható ismertetőjegyekkel együtt mutatja be. Következésképp megismerhetjük a jugoszláv uniformizált, egyszerű és vakolatlan vagy fehérre vakolt homlokzatú kockaházakat, melyek több elemükben is hasonlítanak a Magyarországon épültekhez, ugyanakkor megannyi különbséget is rejtenek. Szilágyi Mária megfogalmazza a jugoszláv kockaházak egyik legnagyobb „problémáját” is, vagyis a vajdasági népi építészet ismérveinek figyelmen kívül hagyását. Tanulmányában a kockaházak napjainkra jellemző specifikumairól, a modernizációs törekvésekről egyaránt beszámol.

Összegezve kiemelendő, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár és a Szentendrei Skanzen több éves együttműködési munkájának egyik legfontosabb eredményeként megszületett kötetből nem egyszerűen a kockaházat, hanem a kockaházjelenségnek több tudományterületet érintő jellegzetességeit ismerhetjük meg. A tanulmányok magyarázzák a kockaház építészeti-társadalomtörténeti jelentőségét, ugyanakkor rávilágítanak napjaink aktuális kérdéseire is. Gondoljunk a kockaházak átalakítását segítő mintaterv katalógusra, mely a felújítási munkálatok ösztönzését próbálja segíteni. Éppen emiatt egyre sürgetőbb, hogy a kötethez hasonló sokoldalú elemzések szülessenek, amelynek eredményeit, meglátásait nemcsak a tudományos, hanem a közélet színterén is be kell mutatni. Örömteli, hogy a kötet és a kiállítás kapcsán a sajtó is intenzíven foglalkozik a témával, tévé- és rádióműsor, podcast adás, internet és nyomtatott újságcikk, interjú készült a kötet szerkesztőivel, illetve szerzőivel. A könyv tehát jelentősen hozzájárult nem csak a tudományos ismeretek elmélyüléséhez, de azok társadalmasításához is.

Irodalom

- Germuska, Pál – Ö. Kovács, József 2021: „Ezt a háztípust sokan otthonként ismerik”. In Tamáska, Máté (szerk.) – Szolnoki, József (társszerk.) *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 7–8.
- Katharina, Roters 2014: *Hungarian Cubes: Subversive Ornaments in Socialism*. Zürich, Park Books.
- Kovács, Zsuzsa 2021: Kockaházak Zala megyében. In Tamáska, Máté (szerk.) – Szolnoki, József (társszerk.) *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 167–182.
- Tamáska, Máté 2021: A kockaház. Kutatási előzmények és perspektívák. In Tamáska, Máté (szerk.) – Szolnoki, József (társszerk.) *Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa*. Budapest, Martin Opitz Kiadó, 9– 50.

Tamáská, Máté 2008: Kockaházat a skanzenbe? Az utóparaszti háztípus helye a vidéki házfejlődésben. *Múltunk*, 53. évfolyam, 3, 98–108.

Winkler, Márk 2021: Kockaház – egy kulturális hasadék bezáródása. <https://epiteszforum.hu/kockahaz--a-vidék-20-szazadi-haztipusa> (letöltés dátuma: 2023. 05. 22.).